

charge of the dissemination as well as the reasons of the claims rejection. The activity of the Superior and the Spiritual council during the particles transfer and preparation is traced. The scientists turn their attention to the Caves relics dissemination in Soviet period. They interpreted this process from an atheistic perspective. The contemporary researchers examine this dissemination in the context of iconography and hierotopy in Russian eparchies. It's possible to make such conclusions. The particles provision was not a goal in itself for Lavra. Lavra was judicious in its sacred objects distribution because there are some written claims, mentions about the control over the relics fate and rejections of claims (especially as a counter to self-initiated donations) in the documents about the particles. The financial responsibility was divided sufficiently flexibly during the particles transfer. At this rate, a desire to obtain a prompt benefit at any sacrifice (the main desire of Lavra for Soviet authors) was in second position after the evaluation of more prolonged outcomes of such gifts for Lavra's reputation, external communications and effects. Lavra had a concern in the perception of its holy relics particles as the exclusive benediction and invaluable bestowal. This idea was promoted as well as shared by the conventual authorities. The procedure of the particles presentation with witnesses was probably practiced for second-nature because there are only short and rear mentions about it in the detailed documents. Such mentions are connected with some variations in the scenario of this custom. The main principles used by Lavra during the distribution of its holy relics particles are to be compared with the worshipped icons copies sharing of this cloister.

Key words: Kyiv Dormition Caves lavra, a partial of holy relics, antimensium, reliquary, partition, shrine, icon, Spiritual council, Synod, metropolitan, social interaction.

Отримано: 11.09.2017

УДК 338.45(477)«1861/1914»

В. О. Левицький

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИМИ ФАХІВЦЯМИ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується система підготовки інженерно-технічних кадрів та забезпечення цими фахівцями легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У процесі вивчення даної проблематики встановлено, що мережа закладів професійної освіти формувалася як зусиллями державних структур, так і органів місцевого самоврядування. Виходячи з місцевих потреб, вони приділяли чималу увагу проблемам підготовки спеціалістів для ремісничої, кустарної та фабрично-заводської промисловості, торгівлі. На основі аналізу низки наукових джерел, а також осмислення наукової літератури під питання технічної освіти та промисловості зроблено спробу виділити та охарактеризувати особливості забезпечення інженерними фахівцями підприємств легкої промисловості українських губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Підкреслено, що,

не зважаючи на важливість та актуальність, проблема поки що вичерпно не розкрита в історичній літературі. Щоправда, в історіографії нагромаджено достатню кількість джерел і вироблено необхідний інструментарій для її наукової реконструкції на сучасній методологічній основі.

Передусім, зазначено, що технічна інтелігенція поступово займала провідне місце в соціально-економічній структурі суспільства. Проте в Україні проширок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Адже питання підготовки інженерних кадрів для легкої промисловості вирішувалися проблематично. Відзначено, що нестача спеціалістів технічного профілю негативно відобразилася на промисловому розвитку українських губерній. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічної модернізації підприємств, індустріалізації промислового виробництва. Аналіз професійного складу технічної інтелігенції українських губерній Російської імперії свідчить про те, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить широкою: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. Підкреслено, що урядова освітня та промислова політика обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами.

У дослідженні відзначено, що інженерно-технічна інтелігенція, яка працювала в галузях легкої промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Важливою необхідністю на початкових етапах стало залучення іноземних фахівців. Найбільш підготовленим для вирішення технологічних процесів до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками новостворених вищих навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Забезпечення легкої галузі кваліфікованими кадрами з кожним наступним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, що надавали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і збутом товарів. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Ключові слова: технічна освіта, легка промисловість, інженерно-технічні кадри, фахівці, фабрика, завод.

Для широкомасштабного промислового виробництва необхідні кваліфіковані інженерно-технічні фахівці, досвідчені керівники виробництва, які б здійснювали свої практичні завдання на базі ґрунтовних наукових знань. Тому одним із соціальних наслідків розвитку легкої промисловості було формування інженерно-технічних фахівців, здатних виконувати поставлені виробничі завдання. З розвитком легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. почала зростати кількість кваліфікованих фахівців, які б здійснювали свої практичні завдання на базі ґрунтовних наукових знань. Тому одним із соціальних наслідків розвитку легкої промисловості було формування інженерно-технічних фахівців, здатних виконувати поставлені виробничі завдання. З розвитком легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. почала зростати кількість кваліфікованих фахівців, які б здійснювали свої практичні завдання на базі ґрунтовних наукових знань.

ліфійованих кадрів із числа російських та українських робітників, відповідно частка іноземних спеціалістів поступово зменшувалася. Технічний прогрес, трансформація соціальної структури, зміни в системі управління визначили необхідність для вдосконалення системи інженерної освіти. Вивчення історичного досвіду при вирішенні проблем організації та розвитку промислового виробництва зазначеного періоду, є не тільки повчальним з точки зору минулих виробничих систем, але буде сприяти вирішенню аналогічних ситуацій в розбудові сучасної національної економіки.

Історія технічної освіти в Україні, аналіз забезпечення інженерно-технічними кадрами легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст. досліджені не повністю. Свого часу цією проблематикою займалися такі дослідники, як Т. Ніколаєва [5], С. Ховрич [9], Н. Шип [11] та інші. Проте увага цих дослідників сконцентрована лише на окремих аспектах цієї проблематики. Так, об'єктом дослідження Т. Ніколаєвої стали підприємці України, їх представницькі й професійні об'єднання, які брали активну участь у розбудові освітньо-культурної сфери життя суспільства. Дослідження С. Ховрича присвячені узагальненню досвіду підготовки інженерних кадрів Наддніпрянської України. Показано всю складність і суперечливість процесу підготовки інженерних працівників у технічних навчальних закладах, їхні недоліки та досягнення. Варто відзначити монографію Н. Шип «Інтелігенція на Україні (XIX в.)» [11], у якій автор на основі аналізу публікацій, архівного матеріалу і мемуарної літератури досліджує процес становлення, професійний склад, суспільно-політичну діяльність інтелігенції на Україні. В. Онопрієнко й Т. Щербань вивчали питання становлення вищої технічної освіти в Україні [6]. І. Федосова присвятила своє дослідження розвитку вищої інженерно-технічної освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. [8].

Метою запропонованої праці є аналіз проблеми забезпечення українських губерній Російської імперії інженерно-технічними фахівцями в окреслений період, розкриття кадрової проблематики у легкій промисловості. Виходячи із мети, важливими завданнями цієї публікації є дослідження трансформаційних процесів, що проявлялися в легкій промисловості в процесі використання інженерно-технічних кадрів, їхня роль і значення для становлення і розвитку виробництва, спроба показати основні засади розвитку науково-технічного потенціалу для галузей легкої промисловості.

З розвитком капіталістичних виробничих відносин інтелігентами все частіше називали людей, що отримали освіту і бачили в ній шлях до досягнення кар'єри. Вони безпосередньо не створювали нових матеріальних благ і не мали права власності. Розвиток ринкових відносин в країні створював об'єктивні передумови зростанню освіти. Промисловість відчувала потребу в освічених робітниках, техніках, спеціалістах різних галузей. Інтереси промислового розвитку вимагали розповсюдження природничих та технічних знань, змін у постановці середньої освіти як основи для

підготовки кадрів, які б могли забезпечити справу технічного та економічного прогресу. Разом із кількісним збільшенням кваліфікованих кадрів на промислових підприємствах України зростала згуртованість і свідомість робітників [4, с.28-29].

Роль та значення технічної інтелігенції в соціально-економічному розвитку держави недооцінена, що призводить до недостатнього її впливу на науково-технічний прогрес. Іноземні компанії забезпечивши новітнім обладнанням свої підприємства, укомплектувавши їх власними спеціалістами, створили конкуренцію, що стримувала формування та зростання вітчизняних кадрів. Тому, в пошуках виходу з даної ситуації, царський уряд в 1884 р. розробив загальний план промислового розвитку країни. Цей документ відображав розуміння його укладачами всієї важливості вищої технічної освіти для розвитку промисловості. В плані, зокрема, визначалося, що інженер повинен мати хороші знання, бути керівником та рушієм вітчизняної індустрії, добре орієнтуватися на міжнародному та національному ринках. В іншому випадку країна буде приречена на застій і доведеться залучати іноземних спеціалістів [11, с.112].

У другій половині XIX ст. зазнала реформи й середня освіта. За статутом від 19 листопада 1864 р. основним середньо освітнім закладом залишалася гімназія. Гімназії поділялися на два типи – класичні й реальні. Перші мали дати загальну освіту і підготувати до вступу в університет, другі – практичні знання і можливість дальшого навчання в спеціальних закладах. У реальних гімназіях велика увага зверталася на нові європейські мови, природознавство, фізику, математику, креслення. Створення реальних гімназій було своєрідним пристосуванням середньої школи до забезпечення кадрами капіталістичних підприємств, кредитних установ та інших закладів [2, с.105].

Одним із найбільш дискусійних моментів становлення і розвитку вищої інженерно-технічної освіти є питання часу її виникнення. Звернення до наукових джерел засвідчує, що до XVIII ст. ідея спеціальної інженерної освіти в Російській імперії не розглядалася. Основним способом задоволення потреби у відповідних спеціалістах було їх запрошення з-за кордону, насамперед з Німеччини, Голландії та Англії. XVIII ст. позначене зародженням капіталістичних відносин, поступальний розвиток яких гальмувався усталеними патріархально-релігійними поглядами в суспільстві і низькою освіченістю більшості населення. Однак поступово встановлюються і розширюються економічні зв'язки Російської імперії із Заходом, що об'єктивно актуалізувало потребу ознайомлення із західноєвропейською освітньою культурою. На початку другої половини XIX ст. у Російській імперії існувало лише 6 вищих технічних навчальних закладів, що готували дуже незначну кількість спеціалістів, а загальна кількість осіб керівного складу в промисловості була приблизно 22 тис. З них лише близько 7% мали середню і вищу технічну освіту, та й то третину становили іноземці [8, с.118-119].

Завершення промислового перевороту і становлення капіталізму в Росії викликало гостру потребу в забезпеченні фабрично-заводського виробництва висококваліфікованими робітниками та керівними кадрами. Реагуючи на об'єктивну вимогу часу, 19 листопада 1864 р. міністерством освіти було затверджено Статут нового типу навчальних закладів – реальних училищ. Разом із тим передбачалося відкриття професійних навчальних закладів й інших типів. Основна мета нових типів навчальних закладів полягала у підготовці молодого покоління до самостійного трудового життя, виховання поваги та шанобливого ставлення до своєї спеціальності.

Розвиток промисловості і торгівлі, зародження капіталізму в другій половині XIX – на початку XX ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл і училищ та середніх спеціальних комерційних і технічних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу. Водночас між потребами у фахівців та існуючою мережею спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. До кінця 80-х рр. XIX ст. професійні школи й училища відкривалися переважно з громадської ініціативи, без будь-якого загального плану з боку держави, тому кожний створений навчальний заклад мав індивідуальні особливості, не був схожий на інший. Оскільки уряд не мав змоги надавати відчутної матеріальної допомоги в справі заснування професійних навчальних закладів, основний тягар у їх відкритті й утриманні лягав на плечі земств, міських громад, різних товариств і організацій та окремих осіб, насамперед пов'язаних з виробництвом. Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р., рекомендувалося всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках та заводах нижчих технічних шкіл. Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох зібраннях промисловців, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, на різноманітних професійних комітетах. Так, гласний Катеринославського губерньського зібрання О. Поль на одному із засідань наголошував: «Я повністю співчуваю думці влаштування ремісничих шкіл і ратую за їх заснування. Я не розумію народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної. Одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу» [5, с.82-83].

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізаних професійних початкових навчаль-

них закладів до певної системи, яка б відповідала потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи та Америки. У березні 1888 р. уряд видав «Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в Російській імперії. Він поділяв відомчі навчальні заклади на три основні групи – для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства. Ця система технічних шкіл і училищ діяла протягом усього зазначеного періоду [5, с.83].

Реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. сприяли прискореному розвитку різних галузей виробництва Наддніпрянщини, що спонукало до створення вищих навчальних закладів технічного характеру, що б стали центрами з підготовки інженерних кадрів та проведення наукових досліджень і впровадження їх у промисловість. Брак вітчизняних працівників із вищою освітою на виробництві, засилля іноземних фахівців, ускладнення технологічних умов праці на підприємствах (широке застосування машин потребувало спеціальної підготовки), нестача технічних навчальних закладів на Наддніпрянщині були основними причинами появи на межі XIX та XX ст. Харківського технологічного, Київського політехнічного та Катеринославського гірничого інститутів.

Взаємна відповідальність підприємців та інженерно-технічних працівників давала можливість укомплектувати підприємства обробних галузей висококваліфікованим складом інженерно-технічного персоналу. Ця система зміцнювала трудову дисципліну. При безвідповідальному відношенні спеціаліста до своїх обов'язків промисловці мали юридичне право звільняти найманців до закінчення терміну контракту. Щоб залишитися на робочому місці, фахівці змушені були постійно проявляти у роботі ініціативу, наполегливість, знання та вміння. Підприємці відповідно створювали сприятливі умови праці: порівняно високо оплачували їхню працю, надавали пільги і переваги, зокрема премії, безкоштовні квартири з освітленням, опаленням і навіть харчі.

Вища технічна освіта у другій половині XIX ст. перебувала у незадовільному стані. Упродовж наступних років кількість фахівців з вищою освітою поступово зростала, проте це було далеко від потреб. Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку обробної промисловості. У зв'язку з цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів. У 1868 р. російське технічне товариство об'єднувало у своїх рядах значну кількість учених, інженерів, техніків. Мета товариства полягала у сприянні розвитку техніки і промисловості. Значна роль відводилася поширенню технічної освіти [3, с.55].

Проблема технічної освіти в Наддніпрянській Україні, що перебувала в складі Російської імперії, набула особливої актуаль-

ності в останні два десятиліття XIX ст. До заснування вищих технічних навчальних закладів в Україні інженерно-технічні кадри готувалися в Москві та Петербурзі. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема міста Харкова, було налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція передусім технічної інтелігенції цього краю, фінансова підтримка приватного сектора економіки привели до відкриття Харківського технологічного інституту. Проте, ситуація із забезпеченням промисловості країни інженерними кадрами продовжувалася залишатися складною. Так, у 1896 р. в Російській імперії функціонувало дванадцять технічних інститутів, студентський контингент яких нараховував 5916 осіб [9, с.55-56].

Протягом навчального року в Київському політехнічному інституті часто організовувалися екскурсії студентів на фабрики і заводи. Наприклад, професор П. Єрченко супроводжував студентів механічного відділення при відвіданні фабрик з обробітку різних волокнистих речовин. Це були суконна фабрика братів Носових, Данилівська камвольно-прядильна фабрика, Прохорівська трьохгірна фабрика з прядіння бавовни [6, с.75].

Поряд з промисловою діяльністю купецтво посаду Клинець Чернігівської губернії розвивало і благодійництво. Зосередивши в своїх руках чималі кошти, купці стали тим соціальним прошарком, який забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. стала для клинцівського купецтва нормою життя. На їхні капітали були відкриті навчальні заклади у губернському центрі Чернігові та Клинцях. Перевага надавалась професійним навчальним закладам різних освітніх рівнів. В самих Клинцях великими благодійниками виступила купецька династія Баришникових. Її представники у посаді побудували три школи (орієнтованих на отримання базових знань щодо виробництва в суконно-панчішній галузі). Частина капіталів, отриманих від промислової діяльності, використовувалася для поліпшення умов життя працюючого персоналу. Так, були збудовані ідальні, робітничі клуби, фабричні лікарні тощо [10, с.93].

Вагомий вклад для розбудови суконних фабрик у Клинцях здійснили німецькі інженери. Дуже довго в Клинцях вони були єдиними фахівцями, які привозили з собою досвід і знання справи, що поступово, в процесі спільної роботи, шляхом простого спостереження запозичувалися місцевими робітниками, які працювали з ними. Адже в Російській державі завжди не вистачало всякого роду фахівців, особливо текстильників і сукновиробників, незважаючи на те, що, вовняна промисловість налічувала за собою понад 200 років. Промисловість в Клинцях запроваджувалася на голому місці, навколишнє населення не мало жодного уявлення про вовняне виробництво. Тому засновники фабрик для влаштування виробництва привозили з-за кордону механіків і майстрів для роботи на верстатах. Німці були не тільки в ад-

міністрації і майстрами, а й робітниками-фахівцями: ткачами і прядильниками. Найбільше німців в Клинцях було серед фарбувальних, оздоблювальних і ткацьких майстрів. Більшість німців підтримували зв'язок із закордоном і німецькими заводами, отримуючи звідти технічні новинки, які вони і намагалися вводити в Клинцях. Найбільш тямущі з російських робітників з часом виходили в підмайстри, майстри або навіть директори. Так комплектувався технічний персонал фабрик, створювався виробничий стаж кваліфікованого клинцівського робітника [1, с.145-147].

Незважаючи на привілейоване становище в російській промисловості іноземної техніки та на засилля іноземних підприємств, наука в Російській імперії в галузі механічної та хімічної технології волокнистих речовин продовжувала розвиватися. В галузі ткацтва після виданої в 1849 р. праці М. Герасимова, присвяченої ручному ткацтву, побачила світ в 1881 р. ґрунтовна робота А. Шорина «Опыт практического руководства к механическому ткачеству» в двох томах, з двома атласами, що описували машини та аналізували тканини. В ній викладаються основи механічного ткацтва та подається опис машин і станків. В 1886 р. виходить робота Н. Тихомирова «Технология шерстяного производства», що призначалася для більш детального ознайомлення техніків і практиків з описом технологій та способів організації ведення вовняного виробництва, що прийняті як в Росії, так і за кордоном. В 1901 р. видається «Курс механической технологии волокнистых веществ. Отдел 1 – Прядение», написаний С. Ганешиним [7, с.198-199].

На працях цих авторів, що узагальнювали сучасну для них практику механічної технології обробки волокнистих речовин і які теоретично розробляли основні питання прядіння і ткацтва, виховався ряд поколінь спеціалістів вовняної промисловості.

Таким чином, у другій половині XIX – початку XX ст. мережа закладів професійної освіти формувалася як зусиллями державних структур, так і органів місцевого самоврядування. Виходячи з місцевих потреб, вони приділяли чималу увагу проблемам підготовки спеціалістів для ремісничої, кустарної промисловості, залізничного транспорту, торгівлі тощо.

Технічна інтелігенція поступово займала чільне місце в соціально-економічній структурі суспільства. Проте в Україні прошарок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Питання підготовки інженерних кадрів для легкої промисловості вирішувалися проблематично. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно відобразилася на становищі промисловості. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічної модернізації підприємств, індустріалізації промислового виробництва. Аналіз професійного складу технічної інтелігенції українських губерній Російської імперії свідчить про те, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить широкою: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, літе-

ратура, мистецтво. Проте в умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами. Технічна інтелігенція, яка мала стосунок до легкої промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Найбільш підготовленим до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Забезпечення легкої галузі кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Евгенъев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности. Клинец: Объединение «Клинцовская печать», 1926. 165 с.
2. Лось Ф. Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму). Київ: Радянська школа, 1972. 280 с.
3. Москалюк М.М. Забезпечення обробної промисловості українських губерній Російської імперії інженерно-технічними фахівцями у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 54-60.
4. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
5. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 82-96.
6. Оноприенко В.И., Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине. АН УССР. Центр исслед. научн.-техн. потенциала и истории науки. Киев: Наук. думка, 1990. 140 с.
7. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 364 с.
8. Федосова І.В. Розвиток вищої інженерно-технічної освіти в Україні (кінець XIX–30-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2014. 242 с.
9. Ховрич С.М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 55–65.
10. Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті роки XIX – 1914 р.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Луганськ, 2009. 220 с.

11. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В.Г. Сарбея]. Київ: Наукова думка, 1991. 172 с.

В. О. Левіцкий

Обеспечение инженерно-техническими специалистами легкой промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX века

В статье исследуется система подготовки инженерно-технических кадров и обеспечения этими специалистами легкой промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. В процессе изучения данной проблематики установлено, что сеть учреждений профессионального образования формировалась как усилиями государственных структур, так и органов местного самоуправления. Исходя из местных потребностей, они уделяли немалое внимание подготовке специалистов для ремесленной, кустарной и фабрично-заводской промышленности, торговли. На основе анализа ряда научных источников, а также осмысления научной литературы по вопросам технического образования и промышленности предпринята попытка выделить и охарактеризовать особенности обеспечения инженерными специалистами предприятий легкой промышленности украинских губерний во второй половине XIX – начале XX в. Подчеркнуто, что, несмотря на важность и актуальность, проблема пока исчерпывающе не раскрыта в исторической литературе. Правда, в историографии накоплено достаточное количество источников и произведено необходимый инструментарий для ее научной реконструкции на современной методологической основе.

Прежде всего, указано, что техническая интеллигенция постепенно занимала ведущее место в социально-экономической структуре общества. Однако в Украине слой технической интеллигенции в XIX в. был незначительным. Ведь вопрос подготовки инженерных кадров для легкой промышленности решался проблематично. Отмечено, что недостаток специалистов технического профиля негативно отразился на промышленном развитии украинских губерний. Самодержавие оказалось неспособным обеспечить дальнейшее экономический прогресс общества, решить проблемы технической модернизации предприятий, индустриализации промышленного производства. Анализ профессионального состава технической интеллигенции украинских губерний Российской империи свидетельствует о том, что сфера ее интеллектуальной деятельности была довольно широкой: промышленное и сельскохозяйственное производство, наука, образование, медицина, литература, искусство. Подчеркнуто, что правительственная образовательная и промышленная политика ограничивалась рамками великодержавной политики, пренебрегала национальными проблемами.

В исследовании отмечено, что инженерно-техническая интеллигенция, которая работала в отраслях легкой промышленности формировалась из представителей всех классов и слоев общества. Важной необходимостью на начальных этапах стало привлечение иностранных специалистов. Наиболее подготовленным для решения технологических процессов до конца XIX в. оказался высший слой, который дополнялся выпускниками вновь высших учебных

заведений и в меньшей степени практиками. Обеспечение легкой отрасли квалифицированными кадрами с каждым последующим пореформенным десятилетием улучшалось. Наряду с усилиями государственного, научного и технического интеллигенции, земских и городских органов управления, активное участие в решении этой проблемы принимали представительные объединения торгово-промышленного слоя, прежде всего купеческие общества, биржевые комитеты и отдельные его представители. Особенно весомый вклад промышленники и купцы сделали в развитие сети ремесленных, технических, торговых школ и классов, коммерческих училищ, оказывали начальное и среднее профессиональное образование, тесно связанную с промышленностью и бытом товаров. Они нередко выступали инициаторами в создании профессиональных учебных заведений по подготовке специалистов для новых отраслей промышленности.

Ключевые слова: техническое образование, легкая промышленность, инженерно-технические кадры, специалисты, фабрика, завод.

Vitaliy Levytskyi

The Provision with engineering-technical specialists of the light industry in the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries

The article gives information about the training system of the engineering staff and their work in the consumer industry of the Ukrainian provinces of the empire in the late XIX – early XX century. Studying this subject it was found that the network of the vocational education was formed both by the efforts of the government schemes and local governments. According to local needs, they paid great attention to the problems of specialists training for the craft, handicraft and manufacturing industry and trade. On the based of the analysis of several scientific sources and the interpretation of the scientific literature about technical education and industry it was made the attempt to identify and describe the features how the light industry factories were supplied by the engineering specialists of the Ukrainian provinces in the second half of the XIX – early XX century. It was emphasized that in spite of the importance and urgency of the problem isn't revealed in the historical literature. However, it was piled up a sufficient number of sources in the historiography and it was produced the necessary methods for its scientific reconstruction on modern methodological basis.

First of all, it was stated that the technical intelligentsia gradually occupied a leading place in the socio-economic structure of the society. However, in Ukraine the layer of the technical intelligentsia in the XIX century was slight. It was a problem to solve the preparation of the engineering staff for light industry. It is noted that the lack of the technical specialist had a negative influence on the industrial development of the Ukrainian provinces. It turned out that the autocracy was unable provide further economic progress of the society, to solve the problems of the factories technical modernization and the production industrialization. The analysis of the professional complement of the technical intelligentsia in the Ukrainian provinces of Russia empire shows that the sphere of her intellectual activity was quite broad: industrial and agricultural production, science, education, medicine, literature and art. It was stressed that educational and industrial policies of the government

emphasized that was in the frame of the great power policy. It ignored national problems.

It was marked in the research that the engineering and technical intelligentsia, who worked in the fields of light industry was formed with representatives from all classes of the society. The involment of foreign experts was very important at the beginning. The higher layer was the most prepared for the technological processes to the end of the XIX century. It was added by newly graduates of higher education institutions and less patricians. Every post reformed decade of the light industry was provided with qualified personnel. Along with the efforts of the state scientific and technical intelligentsia, rural and urban authorities, the representative associations of the commercial and industrial class especially merchants' societies, exchange committees and its individual representatives took an active part in the solving of this problem. The industrialists and merchants made a grate contribution into the development of handicraft, technical, trade schools and classes, commercial colleges that provided primary and secondary professional education which was closely connected with industry and the sales of goods. They often were initiators in the founding of the vocational schools for training specialists for new industries.

Key words: *technical education, engineering, light industry, engineering and technical personnel, specialists, factory, plant.*

Отримано: 19.09.2017

УДК 94:355.1.(477):355.48«1660»

О. М. Мацьков

ПРОБЛЕМА ЧИСЕЛЬНОСТІ АРМІЇ Т. ЦИЦЮРИ У ЧУДНІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ

В межах даної статті нами здійснена спроба визначення чисельності української армії під проводом наказного гетьмана Т. Цицюри, яка брала участь у складі московської армії головнокомандувача В. Шереметьєва у Чуднівській кампанії восени 1660 р. Критичний аналіз іноземних та вітчизняних джерел дозволив автору згрупувати їх й виокремити найбільш поширені свідчення стосовно її кількості. Важливим аспектом дослідження стала ідентифікація правобережних полків, які перебували у розпорядженні переяславського полковника, а також з'ясування чисельності полку як військової одиниці. Цілком доречним є висвітлення ряду чинників, пов'язаних з погіршенням демографічної ситуації у козацькій Україні у 50-х рр. XVII ст., що негативним чином вплинуло на якісний склад армії.

Ключові слова: *Т. Цицюра, В. Шереметьєв, лівобережні полки, джерело, версія, чисельність.*

Вивчення такої події як Чуднівська кампанія 1660 р. неможливе без з'ясування чисельності особового складу протиборчих армій. Очевидно, що перевага у кількісному співвідношенні надавала додаткову перевагу в ході ведення воєнних дій. Дискусійним питанням в історіографії залишається чисельність війська наказного гетьмана, переяславського полковника Т. Цицюри, яке